

Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

157: Ocak-Nisan 2018

BONCUKLU TARLA KAZILARI

ISSN 1300-4514

Üsküdar Kiliseleri

Sami Patacı - Ergün Laflı

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Sanat Tarihi Bölümü Başkanı. samipataci@hotmail.com – Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Ortaçağ Arkeoloji Anabilim Dalı Başkanı ve Ege Bölgesi Kültür Varlıkları Uygulama ve Araştırma Merkezi (EKVAM) Müdürü. elafli@yahoo.ca

CHURCHES IN USKUDAR

Abstract

Üsküdar is a district of Istanbul, on the Asiatic shore of the Bosphorus. A basilical church of 11th-13th cent. A.D. was found during the Marmaray rescue excavations in Üsküdar. This church seems to be the oldest one in this part of Istanbul. Medieval sources, however, report about a church of 5th cent. which should be earlier than the Marmaray Basilica. In today's Üsküdar, one of the most important historical place and oldest-established residential area of Istanbul, there are nine churches which are still active. These churches are not only important for the history of Üsküdar, but also are meaningful in understanding the communal life style of various communities in Üsküdar. They are located in the districts of Kuzguncuk, Selamsız-Bağlarbaşı, Çengelköy and Kandilli. Four of them are Armenian Apostolic, and five of them are Greek Orthodox churches. The Armenian ones are Sourp Krikor Loussavoritch (Saint Gregory the Illuminator; first built 1835, rebuilt 1861) in Kuzguncuk, Sourp Karapet (Saint John the Baptist; first church on the site, 1590; present building built 1888) in Bağlarbaşı (Yenimahalle), Sourp Khatch (Holy Cross; built 1676, rebuilt 1880) in Selamsız and Sourp Yergodasan Arakelots (The Twelve Holy Apostoles; 1846) in Kandilli. Most of these churches were built in the 19th cent., although their first building phase goes back to earlier times. The oldest one is Surp Garabed Armenian Church that should be built in the 16th cent. The Greek Orthodox churches are Agios Panteleimon (St. Pantaleon; 1831), Hagios Georgios (St. George; 1821) both in Kuzguncuk, Prophetes Elias (Prophet Elijah; 1804-1831) in Bağlarbaşı, Hagios Georgios (1830) in Çengelköy and Christos Metamorphosis (Transfiguration of Jesus; 1810) in Kandilli. Most of these churches are also from the 19th cent.; likewise Armenian churches their original building date go back to earlier periods.

Keywords: Üsküdar, Church, Religious Architecture, Greek, Armenian, Non-Muslim, Ottoman Period, Post-Byzantine, Byzantine.

Öz

Üsküdar'da gerçekleştirilen Marmaray Projesi kapsamındaki arkeolojik kurtarma kazılarında, büyük olasılıkla bir dinî yapı olması gereken ve MS 11.-13. yüzyıllara tarihlenen bazilikal bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, şu ana kadar Üsküdar'da keşfedilmiş en eski bazilikal yapılardan biri olsa da Üsküdar'daki en erken kilise yapılarının MS 5. yüzyılda inşa edildiği bilinmektedir. İstanbul'un en önemli tarihî ilçelerinden biri olan Üsküdar'da, aktif olarak varlığını sürdüren dokuz adet kilise bulunmaktadır. Bu kiliseler, Üsküdar'ın hem tarihine ışık tutmakta, hem de farklı kültürlerin aynı topraklardaki birlikteliğine dair en anlamlı örnekler arasında yer almaktadır. Kuzguncuk, Selamsız-Bağlarbaşı, Çengelköy ve Kandilli semtlerinde konuşlanan bu kiliselerden dört tanesi Gregoryen, beş tanesi ise Rum Ortodoks kilisesidir. Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç (1861), Bağlarbaşı (Yenimahalle) Surp Garabed (1888), Selamsız Surp Haç (1830) ve Kandilli Surp Yergodasan Arakelots (1846) kiliseleri, Üsküdar'ın Gregoryen kiliseleridir. Bu kiliseler 19. yüzyıl içinde son hâllerine kavuşmalar da ilk yapım tarihleri bu yüzyıldan daha eskiye gitmektedir. Bu kiliseler arasından orijini en eski olan Surp Garabed Gregoryen Kilisesi'nin 16. yüzyılda kurulduğu bilinmektedir. Kuzguncuk Hagios Panteleimon (1831), Kuzguncuk Hagios Georgios (1821), Bağlarbaşı Prophetes Elias (1804), Çengelköy Hagios Georgios (1830) ve Kandilli Khristos Metamorphosis (1810) kiliseleri ise Üsküdar'daki Rum Ortodoks kiliseleridir. Bu kiliseler de Üsküdar'daki Gregoryen kiliseleri gibi son hâllerini 19. yüzyıl içinde bulmuşlardır; ancak kuruluş tarihleri çok daha eskiye gitmektedir.

Anahtar Sözcükler: Üsküdar, Kilise, Dinî Mimari, Rum, Ermeni, Gayrimüslim, Osmanlı Dönemi, Post-Bizans, Bizans.

Eskiçağ'da Propontos kıyısındaki Üsküdar, bir Bithynia yerleşimi olarak "Khrysoopolis" adıyla anılmaktaydı ve bu yerleşimle ilgili çok sayıda yazınsal bilgi vardı (Yunanca Χρυσόπολις = Altınşehir; Haskan 2001: 19; Russell 2012: 136; Emereau 1925: 10). MÖ 430-354 yılları arasında yaşamış Yunan tarihçi Ksenophon'un *Anabasis*'inde (=Onbinlerin Dönüşü), Strabon'un *Geographica*'sında ve C. Plinius Secundus'un *Naturalis Historia*'sında Khalkedon (Kadıköy) ile Khrysoopolis (Üsküdar) yerleşimlerinden bahsedilmektedir (Ksen. 6.VI.38, 1.I.19-22; Strab. *Geog.* 12.4.2; Plin., *Nat. Hist.* 5.43 §150; Moreno 2008: 692, T30 ile 693, T32; Demir 2009). MÖ 410 yılında Atinalı Alkibiades'in Khrysoopolis'te boğaz vergilerini toplamak için bir *dekateuterion* (gümrük yapısı) inşa ettirmesi Üsküdar'la ilgili Eskiçağ kaynaklarında en sık rastlanan bilgilerden biridir (örn. Ksen. 1.1.22; Diodorus 13.64.2; Rubel 2009: 339). Antik "Khrysoopolis" adı, MS 4. ve 5. yüzyılların tarihî kaynaklarında özellikle Khrysoopolis Muharebesi bahsiyle öne çıkmaktadır (Lafli 2015: 83). Üsküdar MS 2. yüzyılda burada konuşlanmış Roma İmparatorluğu askerî birliklerinden birine verilmiş "Scutari" adından ve buradaki "Skoutarion Kışlası"ndan esinlenerek "Skoutarion" (Σκουτάριον) olarak anılmaya başlanmıştır (Barth 1860; Hut 2005: 161).

Bizans kaynaklarına bakıldığında Üsküdar'da kiliseler MS 5. yüzyıldan itibaren vardır ve Bizans kilise yazınında Üsküdar oldukça sık rastlanılan bir toponomidir¹. Bu dönemin dinî kişilerinden İstanbullu keşiş "günah çıkarıcı" Maximus'un (MS 580-662), MS 7. yüzyılın başlarında, 620 ya da 640 yıllarında Kuzey Afrika'ya kaçmadan önce Khrysoopolis'teki manastıra kapandığı bilinmektedir (Kurian ve Smith 2010: 454). Ayrıca Bizans generali Philippikos'un (MS 580'ler-610'lar), 602-610 yılları arasında Khrysoopolis'te bir manastırda keşiş olduğu ve öldüğünde yine Khrysoopolis'teki bir kiliseye gömüldüğü bilinir (Whitby 1988: 129). Bizans İmparatoru III. Mihail'in (MS 842-867) Khrysoopolis'te gömülü olduğu, İmparator VI. Leon (886-912) zamanında ise kemiklerinin gömülü olduğu yerden çıkarılarak, Üsküdar'dan İstanbul'a getirtildiği ve buradaki Havarıyyun Kilisesi'ne yeniden defnedildiği bilinmektedir (Marinis 2009: 165, dn. 105). Khrysoopolis'le ilgili olarak Bizans kilise tarihinde geçen kuşkusuz en önemli kişilik, zamanında aforozu uğramış ve İstanbul'dan ayrılması gerekmiş Bizanslı keşiş ve şair "yeni ilahiyatçı" (Theologos) Symeon'dur (MS 949-1022). MS 1003 yılında İstanbul Patriği II. Sergios Studites (998/1001-1019) Bizanslı keşiş Symeon ve müritlerini Khrysoopolis'e sürgüne göndermiştir (Whitacre 2007: 188). Bir başka söylenceye göre ise Symeon kilise yöneticileri tarafından terk edilir ve kışın ortasında aç bırakılır. Symeon, Khrysoopolis yakınlarındaki Paloutikon Köyü'ne yerleşmiş ve bu köydeki Azize Genç Makrina'ya (MS yak. 330-379) adanmış, ancak kendini terk edilmiş küçük bir kilisede bulmuştur (Walker 2004: 81). Çok geçmeden Symeon kiliseyi onararak felsefi çalışmalarına ve reformlarına devam etmiştir. Daha sonraları buradaki arazi, Symeon'un yetiştirdiklerinden biri olan Phagouras tarafından satın alınıp, Symeon'a bağışlanır. Haklarını geri aldıktan sonra bile burada kalan Symeon ise Khrysoopolis'te yeni bir manastır inşa ettirmiştir (Krivocheine 1986: 53).

Son yıllarda Üsküdar'ın Bizans Dönemi arkeolojisi ve kiliseleri üzerine bazı gelişmeler olmuştur. Üsküdar Meydanı'ndaki Marmaray Projesi kapsamında yürütülen arkeolojik kurtarma kazılarında, daha önce bilinmeyen Roma ya da Erken Bizans Dönemi limanına ait olabileceği tahmin edilen buluntular ortaya çıkarılmıştır (Kaprol vd. 2008; Karagöz 2010a, 2014; Kızıltan 2010; Işık 2010; Başgelen 2013). 1203 yılında IV. Haçlı Seferi'nde donanmanın Üsküdar'a demirlemiş olması, bu buluntuların limana ait olma olasılığını güçlendirmektedir. Bu alanda bulunan, bir kilise temeline benzeyen ve plansal olarak payeli bazilika olan bir yapı, MS 11.-13. yüzyıllara ait olup, belki de halihazırda Üsküdar'ın en eski kilise kalıntılarında biridir (Karagöz 2007: 149-153; Karagöz 2010b). Biz bu makalemizde Üsküdar'ın şu an halihazırda işlev gören kiliseleri üzerine yoğunlaşacağız.

Üsküdar'daki Bizans sonrası Osmanlı kiliseleri Kuzguncuk, Selamsız-Bağlarbaşı, Çengelköy ve Kandilli semtlerinde yoğunlaşır. Bu semtler aynı zamanda Üsküdar'ın Hıristiyan ahalisinin de ikamet ettiği semtlerdir (Akin 1994). Bu semtlerde Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden bazıları, örneğin Ermeni şair ve yazar Zabel Sibil Asadour, Ermeni şair Bedros Tourian, Hovhannes Hintliyan, Levon Shant, Ermeni piyanist Sirvart Kalpakyan Karamanuk, Paris'te ölen Ermeni tıp tarihçisi Vahram Tormakian (1858-1942) ve şair Zabel Yesayan ikamet etmişlerdir. Kiliselerin en yoğun olduğu semt Kuzguncuk'tur. Hagios Georgios ve Hagios Panteleimon Rum Ortodoks kiliseleri ile Surp Krikor Lusavoriç Gregoryen kilisesi Kuzguncuk'ta bulunmaktadır (Harita 1) (Mills 2008: 388). Ayrıca 1853 yılında, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bulunduğu araziye Ermeni nüfusun ihtiyacına yönelik "Lusavoriçyan" adında bir okul kurulmuştu. Kuzguncuk, Bizans İmparatoru II. Ioustinious (Flavius Iustinus Iunior, MS 565-578) döneminde inşa edilen ve altın yaldızlı çatı kiremitlerine sahip olduğu rivayet edilen bir

Res. 1: Kuzguncuk Hagios Panteleimon Rum Ortodoks kilisesi (S. Patacı, 2016).

duğu bölgeler aynı zamanda azınlıklara ait birer kültür merkezi niteliğindedir. Surp Haç Kilisesi olarak bilinen noktada, 19. yüzyılın sonlarında Surp Haç Okulu bulunmaktaydı (Hançer 2004: 148-149) ve 20. yüzyılın başında bir de yetimhane eklenmişti. Burada daha sonra Tibrevank Ruhban Okulu (günümüzde hâlen aktif olan Surp Haç -Tibrevank- Ermeni Lisesi) açılmış ancak 1967'de kapatılmıştır (Ertuğrul 2007: 67). Patrik Hovhannes Golod zamanında, Surp Garabed Kilisesi'nin yanında 1719-1720 yılında İstanbul'un ilk Ermeni ruhban okulu açılmıştı (Hançer 2004: 143). Ermenilere ait okulların bir kısmı kapanmış ve günümüze kadar varlıklarını sürdürmemiştir. Prophetes Elias Okulu ise Rumlara aittir (Baltacıoğlu 1993; Ertuğrul 2007: 67).

Üsküdar'ın Hıristiyan cemaati açısından bir diğer önemli semti Çengelköy'dür (Depraz ve Grigoriu 1992: 445). II. Ioustinious (MS 565-578) dönemine ait Hagios Mikhail ve Panagia kiliselerinin Çengelköy'de olması gerektiği düşünülmektedir (Eyice 1976: 56; Karaca 2008: 492).

Res. 2: Hagios Panteleimon, çan kulesi (S. Patacı, 2016).

Tarihî kaynaklarda semtteki nüfusun büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğu anlatılmaktadır (Baraz 2004). Çengelköy'de Rumlar dışında az sayıda Yahudi de vardı (Kömürçüyan 1988: 47). 18. yüzyılın sonunda, burada Rumlar ve Türkler bir arada yaşamışlardır (Hovhannesyan 1997: 62-63). Çengelköy'deki Tanrıverdi Sokak'ta Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi bulunmaktadır (Harita 1).

Üsküdar'da Ermeni ve Rum cemaatlerine ait kiliseleri barındıran son semt Kandilli'dir. Hâlen aktif olan Surp Yergodasan Arakelots Gregor-yen ve Khristos Metamorphosis Rum Ortodoks kiliseleri Kandilli'dedir (Harita 1) (Kayra ve Üyepazarcı 1993). Eski adının "Nikopolis" olduğu bilinen Kandilli'de Türkler, Ermeniler ve Rumlar bir arada yaşamaktaydı (Atasoy 1982). 19. yüzyıl sonunda Kandilli'de, biri Katolik Ermenilere ait olmak üzere üç Ermeni ve bir Rum kilisesi vardı (Karaca 2008: 486). 1828 yılında Kandilli, Ermeni Katolik cemaati için Beyoğlu ve Galata dışında, mülkiyet açısından önemli merkezlerden biri idi (Girardelli 2005: 247, dn. 66).

Üsküdar'da Katolik ve Protestan cemaatlerin dinî kurumları sayıca nispeten daha azdır².

Kuzguncuk Hagios Panteleimon Kouzkountzoukiou Rum Ortodoks Kilisesi

Hagios Panteleimon Kouzkountzoukiou (Άγιος Παντελεήμων) Rum Ortodoks kilisesi (Res. 1; Harita 1), Üsküdar İlçesi'nin Kuzguncuk Mahallesi'nde bulunmaktadır. İstanbul'un Tanzimat sonrası kurulan 42 Rum Ortodoks kilisesinden biri olup Kadıköy Metropolitliği kiliseleri arasında sayılmaktadır (Karaca 2008: 65, 68). İcadiye Caddesi'nde yer alan ve Aziz Panteleimon'a ithaf edilmiş olan bu kilisenin giriş kapısının üzerinde yer alan yazıta göre 1831 yılında kurulduğu bilinmektedir (Ertuğrul 2007: 70). Kilise, Eylül 1872'de bir yangın geçirmiştir. 1890'da Mimar Nikola Ziko tarafından onarımına başlanmış ve 28 Haziran 1892'de tekrar ibadete açılmıştır. 27 Temmuz tarihi, kilisenin isim günüdür. Hıristiyan bir annenin oğlu olan Aziz Panteleimon'un MS 3. yüzyılda Nicomedia'da (Izmit) yaşadığı, hekimlikle uğraştığı, Hıristiyanlığı kabul ettiği ve paganlar tarafından öldürüldüğü bilinmektedir (Ebcim 2005: 31-32). Aziz Panteleimon'un bir yılan saldırısı sonucunda gözünü kaybeden birinin gözünü tedavi ettiğine inanılmaktadır; ancak Hıristiyan inancından vazgeçemedikleri için hem Aziz Panteleimon hem de hastası, işkenceyle öldürülmüştür (Karaca 2008: 89).

Res. 3: Hagios Panteleimon Ayazması'na ait bir çeşme (S. Patacı, 2016).

Kilise avlusuna giriş, 1911 yılında Andon Hüdaverdioğlu tarafından yaptırılan bir çan kulesi (Res. 2) aracılığıyla sağlanmaktadır. Mermerden yapılmış bu kule iki katlıdır ve bir kubbeye sahiptir. Kilise ise demir parmaklıklı alçak bir duvarla sınırlanan alanın sağında yer alır. Kilise bazilikal planlıdır ve yapının doğu kısa kenarında dışa doğru çıkıntı yapan bir apsis bulunmaktadır (Potur 2007: 50, şek. 9). Kilise duvarları genel olarak irili ufaklı kaba yonu taşlarla örülmüştür; ancak yapının köşeleri ve apsis duvarı örgüsü diğerlerinden farklıdır. Köşeler için daha büyük boyutlu düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Bu taşların bir iki tanesinde kabartma olarak işlenmiş haç motifleri de görülmektedir. Yapının kuzey kenarının ortasında bir giriş bulunur ve bu girişin her iki yanında üçer adet kemerli pencereler yer alır. Doğuda yer alan apsis kısmında da yine üç adet kemerli pencere vardır. Apsis, konik çatıyla örtülmüştür ve burada alaturka tipi çatı kiremiti kullanılmıştır. Kıрма çatılı yapının açık sarı boyalı alınlıkları bulunmaktadır. Bu alınlıklarda yarım daire formunda birer kemerli pencere yer alır. Pencere söveleri ve saçak silmesi pembe renklidir.

Kilisenin doğu bitişiğinde kare planlı küçük bir ayazma (Res. 1) vardır. Ayazmanın içinde Aziz Panteleimon'a ve Hıristiyanlığın bazı ileri gelenlerine ait tablolar bulunmaktadır. Ayazmanın yazıtlı çeşmesi, girişin biraz ilerisindedir (Res. 3). Çeşmenin üzerinde iki satır hâlinde "Kendinizi yıkayın ve böylece temiz olursunuz." (Transkripsiyon: Louseste kai katharoi ginesthe) ibaresi yazılıdır. Bu ayazmanın suyunun şifalı olduğuna dair bir inanış hâlen varlığını sürdürür ve ayazmanın ziyaretçileri yalnızca Hıristiyanlardan ibaret değildir. Bu şifalı su inancı, Aziz Panteleimon'un hekim kişiliğiyle de koşutluk göstermektedir. Ayrıca, Aziz Panteleimon Kilisesi sembolik olarak insanın kurtuluşunu simgelemektedir (Ebcim 2005: 32).

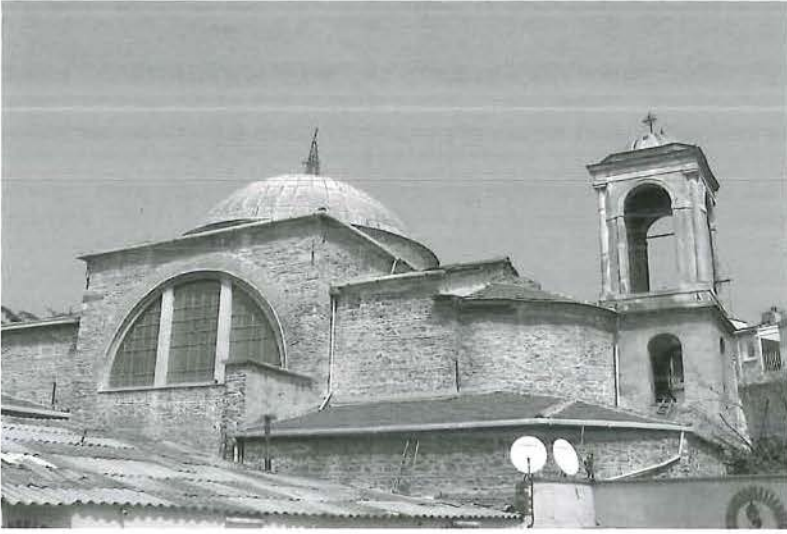
Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Gregoryen (Ermeni Ortodoks) Kilisesi

Kuzguncuk'taki bir diğer kilise, Kuzguncuk İskelesi'nin karşısındaki Çarşı Caddesi'nde, Kuzguncuk Camii'nin hemen bitişiğinde yer alan Aziz Işık Yayan Krikor (Surp Krikor Lusavoriç; Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ) Ermeni Ortodoks (Gregoryen) kilisesidir (Res. 4-5; Harita 1). Aziz Krikor'a adanan bu kilise, 11 Mayıs 1835'te Patrik İstebanos Ağavni döneminde, mimar Hovhannes Amira Serveryan tarafından ahşap olarak inşa edilmiştir (Tuğlacı 1991: 169-170; Seropyan 1994c: 106-108; Hançer 2004: 154; Ertuğrul 2007: 70; Kuruyazıcı 2010: 82, 85, 87, 113, 150). Kilise kendi internet sitesine sahiptir ve sitesi oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır (<http://www.surpkrikorlusavoric.com>). Kilisenin yazıtında, 1861 yılında Bedros Ağa Şalcıyan tarafından yeniden inşa ettirildiği ifade edilmektedir (Res. 6-7). Beş adet kapıya sahip olan yapının büyük girişinin hemen üzerinde bulunan mermerden Ermenice yazıt, üçgen bir alınlığın hemen altına yapılmış olup beş satırdan oluşmaktadır. Kilise 1967, 2003 ve 2004 yıllarında onarım görmüştür.

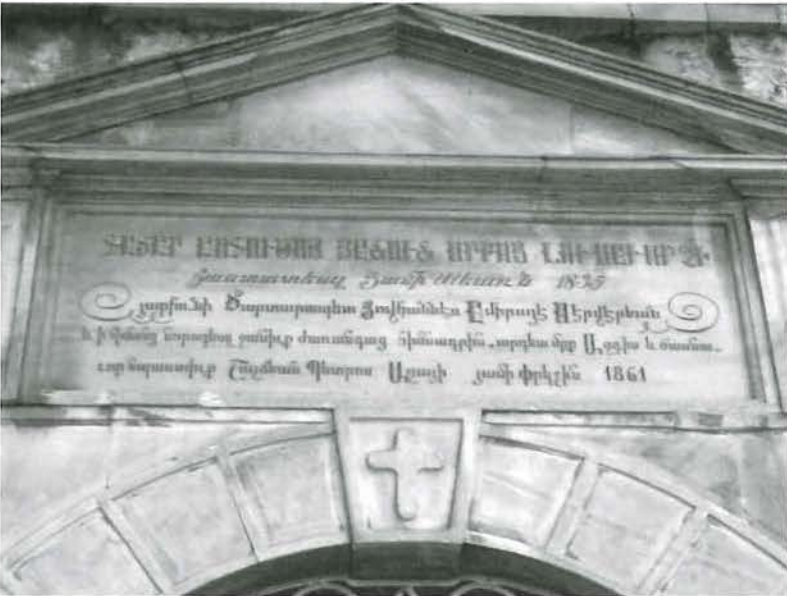
Kuzguncuk'taki Aziz Panteleimon Kilisesi'nde olduğu gibi alçak bir duvarla caddeden ayrılan kilise, Ermeni kiliselerinde sıkça görülen Yunan haçı planındadır. Yine Ermeni kiliselerinin çoğunluğunda olduğu gibi tek nef sahiptir; batı kenarında bir narteksi ve doğu

Res. 4: Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Gregoryen kilisesi (S. Pataci, 2016).

Res. 5: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, apsis ve çan kulesi (S. Pataci, 2016).

Res. 6: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi yazıtı (S. Pataci, 2016).

kenarında bir apsisi vardır (Res. 8). Yapının üzerine merkezi, basık kasnaklı ve penceresiz bir kubbe yapılmıştır. Sade bir dış görünümüne sahip olmasına karşın üzerinin dıştan bir kubbeyle örtülü oluşu, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ni İstanbul'daki diğer Ermeni kiliselerinden ayırmaktadır. Bu kubbeyi dört büyük ayak taşımaktadır ve bunlar dışında iki adet ayak daha vardır. Kubbenin üzerinde Ermeni haçı olan bir âlem bulunmaktadır. Kilisenin bir diğer özelliği, yan cephelerinde bulunan geniş boyutlu pencereleri nedeniyle bol ışık alabilmesidir. Caddeye bakan cephede, girişin her iki yanında birer ve üst katta yan yana üç adet olmak üzere beş yuvarlak kemerli pencere vardır. Pencere söveleri mermerden yapılmıştır. Ön cephede düz bir korniş, katları birbirinden ayırmaktadır. Giriş bölümünün üzeri Marsilya tipi çatı kiremitlerinin kullanıldığı beşik çatıyla örtülüdür ve cephede üçgen bir alınlık bulunmaktadır. Kilise apsisinin üzeri yarım kubbeyle örtülüdür. Apsisin iki yanındaki küçük şapellerden kuzeyde yer alanı, vaftizhane olarak kullanılmaktadır.

Kilisenin kuzey ve güney duvarlarını azizlere ait tablolar süslemektedir. Bu tablolar, 10 cm derinliğe sahip pencere taklidi nişlerin içine yerleştirilmiştir. Aziz Krikor Lusavoriç'in resmedildiği bir yağlı boya tablo ise girişin hemen solunda yer alır. Kiliseye ait iki katlı ve kubbeli bir çan kulesi, yapının doğu kenarında yer almaktadır. Ayrıca, kilise bahçesinde 1910 yılına tarihlenen bir çeşme bulunmaktadır (Res. 9).

Kuzguncuk Çarşı Caddesi'ndeki bu kilisenin dışında, İstanbul'da Surp Krikor Lusavoriç adını taşıyan bir diğer kilise Karaköy, Sakızcılar Sokağı'nda yer alır ve İstanbul'daki en eski Ermeni kilisedir. MS 3. yüzyılda yaşamış olan Aziz Krikor, Kral Khrosrov'un öldürülmesi göreviyle Ermenistan'a gönderilen Anag Bartev'in oğludur. Bu görevi yerine getiren Anag Bartev'in tüm ailesi öldürülür ve Aziz Krikor, Eskişehir'e ve oradan da Kayseri'ye götürülür. Aziz Krikor Kayseri'de Hıristiyanlığı kabul eder ve bir Hıristiyanla evlenir. Pagan-Hıristiyan çatışmaları sırasında Aziz Krikor'un uzun yıllar boyunca bir zindanda hapsedildiği bilinmektedir. Daha sonra tekrar Kayseri'ye giden Aziz Krikor, burada ilk Ermeni Katoligos'u olur.

Kuzguncuk Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi

Kuzguncuk'taki bir diğer Rum Ortodoks kilisesi İcadiye Caddesi üzerinde, Hagios Panteleimon Kilisesi'nin kuzeyinde, denize yakın bir noktada yer almaktadır (Harita 1). Bu yapı, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin güneydoğusundadır ve iki kilise arasında kuzey-güney yönünde Üryanizade Sokak uzanmaktadır. 17. yüzyılın sonlarında Hagios Georgios (Άγιος Γεώργιος) Kilisesi'nin günümüzde bulunduğu yerde bir Rum kilisesinin olduğu, tarihî kaynaklarda aktarılmaktadır (Kömürçüyan 1988: 47; Karaca 2008: 503). Bu kilise, ilk olarak

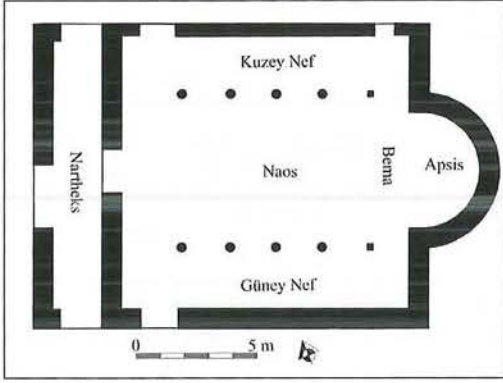
Res. 7: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin yeniden yapım fermanı (S. Patacı, 2016).

Res. 8: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, altar (S. Patacı, 2016).

Res. 9: Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bahçesindeki çeşme (S. Patacı, 2016).

Res. 10: Kuzguncuk Hagios Georgios Rum Ortodoks kilisesi planı (S. Patacı, 2016).

Res. 11: Bağlarbaşı Surp Garabed Gregoryen kilisesi (S. Patacı, 2016).

Pencere kemerleri için tuğla malzeme kullanılmıştır. Bu pencereler arasına küçük boyutlu tablolar yerleştirilmiştir. Hagios Georgios, Meryem ve Çocuk İsa, İsa ve İoannes Prodromos (Vaftizci Yahya) tasvirleri, kilise içindeki önemli ikonlardır. Ayrıca ambonda dört Evangeliste ait tasvirler bulunmaktadır.

Üsküdar'da Kuzguncuk İcadiye Caddesi'ndeki bu kilisenin dışında Çengelköy'de de bir Hagios Georgios kilisesi vardır. Tüm İstanbul'da ise Fener Hagios Georgios Patrikhanesi, Fener Hagios Georgios Poteras ve Fener Hagios Georgios Metokhion kiliseleri de dâhil olmak üzere, Büyükdada, Heybeliada, Burgazada, Yeniköy, Bakırköy, Ortaköy, Yeldeğirmeni, Edirnekapı, Samatya ve Büyükdere'de Hagios Georgios'a ithaf edilmiş 13 adet kilise daha bulunmaktadır ve kilise günü 23 Nisan'dır. Hagios Georgios, MS 3.-4. yüzyıllarda yaşamıştır.

Res. 12: Surp Garabed Kilisesi, apsis ve çan kulesi (S. Patacı, 2016).

İmparator Diokletianus (MS 284-305) dönemi Roma ordusunda rütbeli bir asker olan Aziz Georgios, imparatorun emirlerine karşı gelip Hıristiyanları korumasından ötürü işkencelere maruz kalmış ve şehit edilmiştir. Maruz bırakıldığı işkencelere karşı direnç göstermesinin, İmparatoriçe Aleksandra'yı oldukça etkilediği ve onun da Hıristiyan olmasına neden olduğu bilinmektedir (Karaca 2008: 75). Ortaçağ'da ise Aziz Georgios'un bir ejderha'yı öldürmesiyle ilgili efsane ortaya çıkmıştır. Bu efsaneye ilişkin sanat eserlerinde Aziz Georgios, elinde bir mızrakla ejderhaya saldırır biçimde betimlenmektedir. Bunun yanında, Aziz Georgios'un İslam inancında Hızır'la özdeşleştirildiği bilinmektedir (Karaca 2008: 73).

Bağlarbaşı (Yenimahalle) Surp Garabed Gregoryen Kilisesi

Surp Garabed (Սուրբ Գարաբեդ) Gregoryen kilisesi, Muratreis Mahallesi'nde, Allame Caddesi'nin hemen kuzeyindeki Vasiyet Sokak'tadır (Harita 1). Buradaki kilisenin varlığının 16. yüzyıl kadar geriye gittiği ve Surp Garabed Kilisesi'nin İstanbul'un en eski Ermeni kiliselerinden olduğu bilinmektedir. Yenimahalle'de küçük bir kilisenin yerine 1617 yılında Patrik Vanlı Vardapet Zakaryan tarafından Surp Garabed Kilisesi inşa edilmiştir (Hovhannesyan 1997: 66-67; Haskan 2001: 1494-1495; Karaca 2008: 510). Ahşap malzemeli ufak boyutlu bir yapı, Muş ve Van illerinden gelen Ermeni ustalarca inşa edilmiş ve bu kiliseye Muş'taki kilisenin adı olan "Surp Garabed" adı verilmiştir (Kömürçiyen 1988: 281; Seropyan 1994b; Hançer 2004: 141). Mimar Sarkis Kalfa 1727 yılında, İstanbul Ermeni Patriği Hovhannes Golod döneminde, kiliseyi yeniden inşa etmiştir (Ertuğrul 2007: 67). Bu inşa evresinde yapının doğusunda bir manastır bulunmaktaydı. Yenimahalle yangınının ardından 1888 yılında kilise son kez inşa edilmiştir (Tuğlacı 1991: 121-126). 1984 yılında yapı onarımdan geçmiştir.

Surp Garabed Kilisesi (Res. 11), mimari özellikleriyle İstanbul'daki diğer Ermeni kiliselerinden daha farklı bir konuma sahiptir. Beşik tonozlu yapı, bazilikal bir plana sahip olup doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Kilisenin ana girişi batı cephesindedir. Batı kenarında bir narteksi, doğu kenarında ise konik çatılı bir apsisi vardır. Apsisin iki yanında küçük birer şapel yer almaktadır ve kuzey yönünde kalan mimari birim kilisenin vaftizhanesidir (Res. 12). Yapının oldukça hoş görünümlü bir girişi vardır ve burada Ermenice yapım yazıtının da bulunduğu basık kemerli anıtsal bir kapı bulunmaktadır (Res. 13). Kapının her iki yanında süsleyici işleve sahip birer pilaster vardır. Üç ayrı parça hâlindeki mermerden yazıtlar, giriş kapısının hemen üzerindedir (Res. 14). Kilise, muntazam kesme taştan inşa edilmiş olup iki katlıdır. Girişin sağında ve solunda ikişer, birinci ve ikinci katlarda beşer olmak üzere ön cephede toplam 14 adet pencere vardır. Giriş cephesinin üzerinde üçgen bir alınlık bulunur (Res. 11). Alınlığın orta kısmına kabartma süslemeler işlenmiştir. Buradaki orta

Res. 13: Surp Garabed Kilisesi, batı cephesi (S. Patacı, 2016).

Res. 14: Surp Garabed Kilisesi yazıtı (S. Patacı, 2016).

Res. 15: Bağlarbaşı Prophetes Elias Rum Ortodoks kilisesi, yan giriş kapısı (S. Patacı, 2016).

Res. 16: Prophetes Elias Kilisesi, saçak alınlığı (S. Patacı, 2016).

Res. 17: Prophetes Elias Kilisesi, çan kulesi (S. Patacı, 2016).

Res. 18: Selamsız Surp Haç Gregoryen kilisesi, ana giriş kapısı (S. Patacı, 2016).

Res. 19: Surp Haç Kilisesi, cephe ve çan kulesi (S. Patacı, 2016).

pencerenin her iki yanındaki pilasterlerin üzeri, kabartma girlandlarla süslüdür. Pencereleer düz atkılidir. Kuzey ve güney cepheler ise yuvarlak kemerli pencerelere sahiptir.

Surp Garabed Kilisesi'nin bir diğer önemli özelliği yapının batı kenarının her iki yanında, dört katlı ve kubbeli anıtsal çan kulelerine sahip olmasıdır (Res. 11-12). Kulelerin zemin katı için kemerli geçitler yapılmıştır. Kemerli zemin katın üzerindeki dört kat, zirveye kadar giderek daralmaktadır. Kulelerin birinci katında üçer adet düz atkılı pencere bulunmaktadır. Bu pencereler kilisenin ön cephesindekiler gibi demir parmaklıklılıdır. Kulenin üst katları için ise kemerli ve dar boyutlu açıklıklar yapılmıştır. Bu iki kule dışında, yapının yine batı cephesinin her iki ucunda büyük boyutlu birer pilaster dikkat çeker. Pilasterler üçer parçadan oluşmaktadır.

Bağlarbaşı (Yenimahalle) Prophetes Elias (Profiti İliya - İlyas Peygamber) Rum Ortodoks Kilisesi

Prophetes Elias (Προφήτης Ἰλίας) Kilisesi, Üsküdar'ın Muratreis Mahallesi, Hacı Murat Sokak'ındadır (Harita 1). Bu kilise, Surp Garabed Gregoryen kilisesinin kuzeydoğusunda kalmaktadır ve iki kilise arasında Vasiyet ve Yeni Dersane sokakları aracılığıyla 330 m civarında bir mesafe bulunmaktadır. Prophetes Elias Kilisesi'nin ilk olarak 10. yüzyılın ortalarında kurulduğu; 1585, 1700 ve 1804 yıllarında üç kez inşa edildiği bilinmektedir (Konyalı 1977: 423; Karaca 2008: 511). Ne var ki kilisenin 10. yüzyıl orijinine ilişkin kesin bir veri bulunmamaktadır. Kilisenin 1804 yılı inşasında, Episkopos Ieremias döneminde, öncekilerden farklı olarak daha büyük boyutlu bir yapı meydana getirilmiştir. Geniş bahçesiyle birlikte bu kilise, İstanbul'daki en büyük Rum kiliselerinden biridir. Yapı 1831, 1851 ve 1997 yıllarında onarılmıştır. Kilisenin 1804 yılı inşası ve Sultan II. Mahmut'un izni doğrultusunda gerçekleştirilen 1831 yılı onarımıyla ilgili mermerden Yunanca bir yazıt, orta nefe girişi sağlayan kapının üzerinde yer almaktadır. Kadıköy Metropolitliği'ne bağlı bu kilisenin ayazmasının 1804 yılı öncesine ait olduğu düşünülmektedir (Haskan 2001, 3. cilt: 1485, 1496). Ayazma, 1945 yılında onarılmıştır.

Yüksek duvarlarla sınırlanmış büyük bir avlunun (Res. 15) merkezinde yer alan Prophetes Elias Kilisesi üç nefli bazilikal bir yapıdır ve kagir olarak inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının batı kenarında bir narteksi, doğu kenarında ise orta nefin hizasındaki büyük, kuzey ile güney neflerin hizasındakiler küçük boyutlu olmak üzere üç apsisi vardır. Yapının yine doğu kenarında ayrıca bir bema bulunmaktadır. Beşik çatıyla örtülü olan kilisenin (Res. 16) neflerini, sekizer sütundan oluşan iki adet sütun sırası ayırmaktadır. Orta nefin üzeri beşik tonozla örtülüdür. Narteksin batı cephesindeki merkezî giriş kapısının sağında ve solunda üçer adet yuvar-

lak kemerli pencere vardır. Kilisenin kuzey ve güney duvarları ise beşer adet kemerli pencereye sahiptir. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar da birbirine kemerlerle bağlanmaktadır. Kilisenin orta nefinde, doğu-batı doğrultusunda eşit aralıklarla sıralanan avizeleri, oldukça hoş görünülüdür. Orta nefte Meryem, Çocuk İsa, İsa ve İlyas Peygamber'e ait ikonalar yer almaktadır. Ambonda, Kuzguncuk Hagios Georgios Rum Ortodoks kilisesinde olduğu gibi, Evangelistlere ait tasvirler yer almaktadır. Kesme taştan inşa edilmiş çan kulesi (Res. 17), kilisenin kuzeybatısında yer alır. Çevredeki uzun boylu ağaçlar nedeniyle kulenin seyri zorlaşmıştır.

Kilise günü 20 Temmuz olan Prophetes Elias Kilisesi, İsrail topraklarında MÖ 9. yüzyılda yaşadığı düşünülen İlyas Peygamber'e ithaf edilmiştir. Bu kilise dışında İstanbul'da Heybeliada, Büyükkada ve Arnavutköy'de İlyas Peygamber'e ithaf edilmiş üç ve İzmir-Yeşildere'de bir kilise daha bulunmaktadır.

Surp Haç Gregoryen Kilisesi (Selamsız Gregoryen Kilisesi)

Surp Haç (ՍՄՐԻ ԽԱՇ) Kilisesi Selamiali Mahallesi'nde, Görümce Sokağı'nın kuzeyinde, Koza-noğlu ve Ekmekçibaşı sokakları arasındadır. Bu kilisenin orijinine ve yapımına ilişkin bilgiler karışık bir görünüm sergilemektedir. 1662 yılından önce, günümüz kilisesinin bulunduğu mekide daha küçük boyutlu bir kilisenin olduğu rivayet edilmiştir (Kömürçüyan 1988: 281; Hançer 2004: 145). Burada kesin olarak bilinen, ilk kiliseyi Papaz Balatlı Abraham inşa ettirmiş olmasıdır ve bu ahşap yapının kuruluşu 1684-1687 yılları arasında olmalıdır. Z. Karaca'ya göre ise kilise 1687 yılında inşa edilmiştir (Karaca 2008: 510). Bunun yanında kilisenin kuruluş tarihi için 1676 yılı da önerilmektedir. Kilisenin kapısı üzerinde "Surp Haç Ermeni Kilisesi 1676" ibaresi yazılıdır (Res. 18). Papaz Abraham, Çengelköy'deki Stavros Rum kilisesinin ismini örnek alarak kurduğu bu kiliseye "Surp Haç", yani "Kutsal Haç" adını vermiştir. Kilise 1727 yılında, Patrik Hovannes Golod döneminde tekrar inşa edilmiştir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başları arasında yapının birkaç kez onarımdan geçtiği bilinmektedir. 1830 yılında ise Patrik Üçüncü Garabed döneminde kilise, Mimar Hovannes Amira Serveryan tarafından kâgir olarak inşa edilir (Tuğlacı 1991: 128-129; Seropyan 1994a). 1882 yılında, yapının ön cephesindeki giriş bölümüne bir çan kulesi eklenmiştir. Kilise, 1950 ve 1962 yıllarında onarılmıştır. Surp Haç Kilisesi, bazilikal bir plana sahip tek nefli bir kilisedir. Duvarları muntazam kesme taştan örülüdür ve beş kapısı bulunmaktadır. Beşik tonozla örtülü olan yapının batı cephesindeki çan kulesi iki katlıdır. Birinci ve ikinci katlarda beşik kemerli pencereler bulunmaktadır. Kulenin zemin katının kuzey, batı ve güney

Res. 20: Surp Haç Kilisesi, kilise giriş kapısı (S. Patacı, 2016).

Res. 21: Surp Haç Kilisesi yazıtı (S. Patacı, 2016).

Res. 22: Surp Haç Kilisesi, Garbis Odabaşyan tarafından yaptırılan 1970 tarihli çeşme (S. Patacı, 2016).

Res. 23: Çengelköy Hagios Georgios Rum Ortodoks kilisesi (S. Patacı, 2016).

Res. 24: Hagios Georgios Kilisesi, doğu cephesi ve apsis (S. Patacı, 2016).

Res. 25: Hagios Georgios Kilisesi'ne ait yapı (S. Patacı, 2016).

cephelerinde birer kapı bulunur. Batı cephe-
deki yuvarlak kemerli kapının, kilisenin
ana giriş kapısının, üzerinde kulenin yapım
tarihinin de yazılı olduğu Ermenice bir
yazıt yer alır (Res. 19-21). Kulenin kuzey-
batı köşesindeki ağaç, zamanla büyümüş
ve bu yönde kulenin seyrini engellemiştir.
Yapının batı cephesinde, farklı boyutla-
ra sahip düz atkılı ve demir parmaklık-
lı dikdörtgen pencereler bulunmaktadır.
Bununla birlikte, galeri seviyesinde ufak
boyutlu ve basık kemerli iki pencere vardır.
Batı cephesi duvarının üst bölümü onarım
gördüğünden buradaki duvar örgüsünde
farklılık görülür. Yapının doğu kenarında,
üzeri yarım kubbeyle örtülü bir apsis yer
alır. Bu alanın kuzey yanında ise kilisenin
vaftizhanesi bulunur. Vaftizhanede Mer-
yem, Çocuk İsa ve kutsal ruh gibi önemli
tasvirleri barındıran tablolar vardır. Yine
İsa, Meryem ve diğer Hıristiyan ileri gelen-
lerini tasvir eden tablolar, kilisenin duvar-
larını süslemektedir. Kilisenin güneydoğu-
sunda, vaftizhaneye aynı boyutlara sahip
bir şapel bulunmaktadır.

Kilisenin avlusunda yer alan sarnıç, yazı-
tına göre 1831 yılında Pişmişyan tarafın-
dan yaptırılmıştır. Avlu ayrıca, 1727 yılında
ölen Papaz Balatlı Abraham'ın mezarını
barındırmaktadır. Avluya girişi sağlayan
dış kapının yakınında ise 1970 tarihli mer-
merden bir çeşme göze çarpmaktadır (Res.
22). Çeşme, Garbis Odabaşyan tarafından
yaptırılmıştır. Kilisenin en eski çeşmesine
ait bir yazıt korunabilmiştir ve 1762 yılına
tarihlenmektedir (Seropyan 1994a: 482;
Hançer 2004: 147).

Bu kilisenin litürjik tekstillerden oluş-
an oldukça önemli bir koleksiyonu bulun-
maktadır. Koleksiyonun en önemli par-
çaları 18. ve 19. yüzyıllar Ermeni tekstil
sanatının örneklerinden oluşur. Bu bağ-
lamda D. Talbot Rice'a göre Üsküdar, Bursa
ve Sakız Adası dışında Post-Bizans Döne-
mi'nde ipekli ürünleriyle tanınan önemli
bir başka yerd (Talbot Rice 1951: 180).

Çengelköy Hagios Georgios Rum Ortodoks Kilisesi

Hagios Georgios (Άγιος Παντελεήμων) Rum Ortodoks kilisesi (Harita 1; Res. 23-24), Çengelköy-
Eminönü İskelesi'nin 100 m kadar kuzeydoğusundadır. Kilise, batısında Kuleli Caddesi, kuzey-
yinde Al Zambak Sokak, doğusunda Meserret Sokak ve güneyinde Tanrıverdi Sokak'la sınırlan-
maktadır. Kilisenin orijininin Bizans Dönemi kadar geriye gittiği düşünülmür. Bu dönemde
dinî bir merkez kimliğine sahip olan Çengelköy'e "Birinci Koy" anlamında "Protos diskos"
denilmekteydi. Hagios Georgios Kilisesi'nin 18. yüzyılda onarımdan geçtiği bilinmektedir
(Hovhannesyan 1997: 62; Karaca 2008: 493). Eldeki en kesin kanıtlar olan yazıtlara göre kili-
se 1830 yılına tarihlenir. Kadıköy Metropolitliği'ne bağlı olan kilisenin elektrik tesisatı 1933
yılında yapılmıştır. Yapının batı bölümü 1961 yılında yıkılmıştır.

Hagios Georgios Kilisesi'nin çevresi yüksek duvarlarla sınırlıdır. Yapı, içinde bulunduğu
avulunun güneybatısında kalır. Alanın kuzeyi ve doğusunda kiliseye ait yapılar bulun-

maktadır (Res. 25). Bazilikal plana sahip olan kilisenin üç nefi vardır. Kilisenin inşa edilmiş olduğu ilk hâlden farklılaştığı anlaşılmaktadır. 1961 yılındaki yol yapım çalışmaları sırasında meydana gelen yıkım nedeniyle oluşan bu farklılık, yapının kuzey kenarının güneye göre daha uzun olmasına yol açmıştır. Aynı nedenden ötürü yapının batı kenarında bir narteks yoktur. Kilisenin doğu kenarında ise bir bema ve onun da doğusunda dışa doğru çıkıntı yapan ufak boyutlu apsisi yer alır (Res. 24). Beşik çatılı kilisenin orta nefi beşik tonozla örtülüdür. Nefleri, iki sütun sırası birbirinden ayırır. Kuzey ve orta nef arasında dört, orta ve güney nef arasında üç sütun sıralanmaktadır. Kilisenin iki girişi bulunmaktadır. Girişlerden biri yapının batı cephesinde yer alır ve buradan kuzey nefe geçiş sağlanır. Diğer giriş ise kilisenin güneydoğu ucundadır. Yapının kuzey duvarında dört pencere varken, 6,5-7 m uzunluğundaki güney duvarında iki pencere bulunmaktadır. Kilisenin pencereleri dikdörtgen, düz atkılı pencerelerden oluştuğu gibi yuvarlak kemerli pencereler de bulunmaktadır. Üsküdar'daki diğer Rum kiliselerinden farklı olarak Hagios Georgios Kilisesi yarım kemerli pencerelere de sahiptir. Bu pencereler diğerlerine göre biraz daha küçük boyutludur ve kilisenin doğu kenarında görülebilmektedir (Res. 24). Çan kulesi yapının kuzeydoğu köşesinde yer alır ve kiliseye bitişiktir (Res. 24).

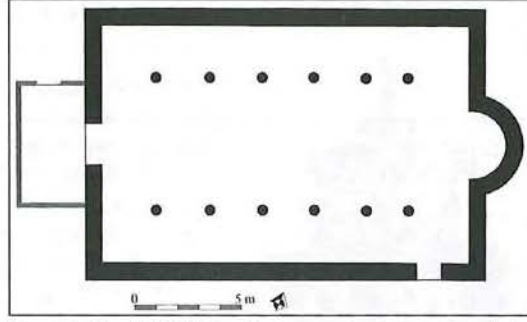
Hagios Georgios Kilisesi'ni Meryem ve Çocuk İsa, İsa, Hagios Georgios ve Prophetes Elias gibi çeşitli ikonalar süslemektedir. Kuzguncuk'taki Hagios Georgios ve Bağlarbaşı'nda yer alan Prophetes Elias Rum Ortodoks kiliselerinde olduğu gibi ambonun orta nefe bakan kısmında Evangelistlerin tasvirleri yer almaktadır.

Kandilli Khristos Metamorphosis Rum Ortodoks Kilisesi

Khristos Metamorphosis (Ἱερός Ναός Θείας Μεταμόρφωσης) Kilisesi, Kandilli'deki Bahçe Sokağı'ndadır (Harita 1). Kilisenin 18. yüzyılda var olduğu bilinir ve bir yangının ardından 1810 yılında tekrar inşa edilmiştir (Konyalı 1977: 424; Karaca 2008: 487). Kilise, "İsa'nın Dönüşümü"ne ithaf edilmiş ve bu nedenle Khristos Metamorphosis adını almıştır.

Bazilikal bir plana sahip kilisenin üç nefi vardır ve 20 x 13 m ölçülerindedir (Res. 26). Batı kenarında beşik çatıyla örtülü ahşap bir narteksi ve doğu kenarında bir apsisi vardır. Almasıık duvar örgüsüne sahip yapı, beşik çatıyla örtülüdür. Orta nef ise beşik tonozludur. Kilisenin nefleri birbirinden altışar sütundan oluşan iki sütun sırasıyla ayrılmaktadır. Bağlarbaşı Prophetes Elias Kilisesi'nde olduğu gibi bu yapıda da sütunlar kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Kemerler üzerinde havarilere ait ufak boyutlu tasvirler yer almaktadır. Yapının doğusunda ayrıca bir bema yer alır. Narteks aracılığıyla batı kenarında ve güney duvarının doğu ucunda olmak üzere iki adet girişi bulunan kilise, yuvarlak kemerli pencerelere sahiptir. Kilise apsisinin yarım kubbesinde irili ufaklı yıldız motifleri işlenmiştir. Meryem ve Çocuk İsa, İsa, Khristos Metamorphosis gibi ikonalar kiliseyi süslemektedir. Kuzguncuk ve Çengelköy'deki Hagios Georgios kiliseleri ve Bağlarbaşı Prophetes Elias Kilisesi'nde olduğu gibi bu kilisenin de ambonunda dört Evangeliste ait tasvirler vardır. Bu tasvirlerin merkezinde ise İsa betimi yer alır.

İstanbul'da, kilise günü 6 Ağustos olan Kandilli Khristos Metamorphosis Kilisesi dışında, Kınalıada, Büyükkada, Burgazada, Heybeliada ve Şişli'de beş Khristos kilisesi daha bulunmaktadır. Ayrıca, Bakırköy ve Samatya'da "İsa'nın Göğe Yükselişi"ne ithaf edilen Khristos Analepsis kiliseleri vardır.

Res. 26: Kandilli Khristos Metamorphosis Rum Ortodoks kilisesi planı (S. Patacı, 2016).

Res. 27: Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Gregoryen kilisesi (S. Patacı, 2016).

Res. 28: Surp Yergodasan Arakelots Kilisesi, çan kulesi (S. Patacı, 2016).

Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Gregoryen Kilisesi

Kandilli'deki bir diğer kilise Surp Yergodasan Arakelots (Սուրբ Երկոստասան Առաքելոց Եկեղեցի), Sıraevler Sokağı'nın hemen kuzeyinde, Kurtbağrı Sokak'tadır (Harita 1). İsa'nın on iki havarisine ithaf edilen kilise, Boğaz'a bakan bir yamaç üzerine kurulmuştur. Kilisenin 1810 yılında yenilendiğine dair bir görüş vardır (Konyalı 1977: 425; Hançer 2004: 155); ancak kesin olarak bilinen 22 Eylül 1846 tarihinde ibadete açıldığıdır (Tuğlacı 1991: 194). Kilise 1892-1893 ve 1962 yıllarında onarılmıştır ve ilk hâline göre biraz daha genişlemiştir. 1962 yılındaki onarımı Hovhannes ve Harutyun kardeşler gerçekleştirmiştir. Yapı, en son 1985 ve 2012 yıllarında onarım görmüştür. Yüksek bir duvarla sınırlanmış bir bahçe içinde yer alan bu ufak boyutlu kilise (Res. 27), ahşap olarak inşa edilmiştir. Kilisenin bahçesine, üzeri üçgen alınlıklı, her iki yanında tuğla malzeme kullanılmış, basık kemerli ve iki kanatlı demir bir kapı vasıtasıyla girilmektedir. Girişin üzerinde ayrıca bir Ermeni haçı bulunmaktadır. Kilise, Marsilya tipi çatı kiremitlerinin kullanıldığı kırma çatıyla örtülüdür ve uzun dikdörtgen formlu pencerelere sahiptir. Tek nefli yapının batı kenarında bir narteksi, doğu kenarında apsisi vardır. Oldukça hoş görünlü ahşap bir çan kulesi, narteksin hemen üzerinde yükselir (Res. 28). 19. yüzyıl mimari sanatının özelliklerini yansıtan bu kilisenin bir başka özelliği ise apsinin kuzey yanındaki vaftizhaneyi süsleyen bitkisel bezemeli Kütahya çinileridir (Tuğlacı 1991: 194; Tuğlacı 2004: 466). Bu çiniler Kütahyalı Ermeni zanaatkarlar tarafından yapılmıştır.

Sonuçlar

Araştırmanın konusunu oluşturan dokuz kilise, Osmanlı Dönemi Üsküdar kiliselerinin günümüze kadar korunmayı başarabilmiş kısmını oluşturmaktadır. Kent yaşamında önemli bir yere sahip olan gayrimüslüm cemaatin, 18. yüzyıldan bu yana inançlarının gereğini yerine getirebildikleri bu kiliseler, Üsküdar içindeki diğer kültür varlıklarıyla karışarak bölgenin hoşgörülü ortamının en büyük kanıtlarından biri olmuşlardır.

NOTLAR

1. Üsküdar'daki bazı Bizans Dönemi kiliseleri üzerine bkz. Karakaya 2003; Lafli 2015: 85-94.
2. İstanbul'daki Katolik kiliseleriyle ilgili olarak bkz. Girardelli 2005.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Diodorus, *Bibliotheca Historike* (Modern edisyon: Diodorus Siculus, *Library of history*, Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, MA, 1935.

Ksenefon, *Anabasis* (Modern edisyon: W. Ambler (çev.), *The Anabasis of Cyrus*), Cornell University Press, Ithaca, NY, 2008.

Strabon, *Geographumena* (Modern edisyon: A. Pekman (çev.), *Geographika. Antik Anadolu Coğrafyası* XII, XIII, XIV. *Kitaplar*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

Yaşlı Plinius, *Naturalis historia* (Modern edisyon: İ. Pastırmacı (çev.), *Doğa Tarihi*, 1. ve 2. *Kitap*, Say Yayınları, İstanbul, 2016.

Modern Kaynaklar

Akın, N. 1994. "Kuzguncuk", N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu, O. Bayadar, M. B. Tanman vd. (yay.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5: 145-146. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Atasoy, M. C. 1982. *Kandilli'de Tarih*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.

Baltacıoğlu, T. 1993. "Bağlarbaşı", N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu, O. Bayadar, M. B. Tanman vd. (yay.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1: 533. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

- Başgelen, N. 2013. *İstanbul'da Marmaray-Metro Kurtarma Kazılarının Kent Arkeolojine Katkıları*. Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Baraz, M. R. H. 2004. *Çengelköy'de Tarih*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Barth, H. 1860. *Dr. H. Barth's Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858*. Ergänzungsheft zu Petermann's geograph, Mittheilungen 3, Justus Perthes, Engelhard-Reyher'sche Hofbuchdruckerei, Gotha.
- Demir, M. 2009. "Antik Yunan Kaynakları Işığında Khalkedon ve Khrysopolis (İ.Ö. 500-300)", *Üsküdar Sempozyumu VI-Bildiriler*, Cilt II: 15-36. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Depraz, N. ve P. Grigoriu 1992. "Réseau familial et modes de résidence: L'exemple de deux communautés grecques entre Grèce et Turquie", *Ethnologie française*, nouvelle serie 22/4 (mélanges, octobre-décembre): 442-454.
- Ebcim, N. 2005. *Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt: Kuzguncuk*. İleri Yayınları, İstanbul.
- Emereau, C. 1925. "Notes sur les origines et la formation de Constantinople: les grands centres historiques de la ville", *Revue archéologique* 5/21: 1-25.
- Ertuğrul, A. 2007. "Üsküdar Kentsel Dönüşümünde Batılı Etkilerle Oluşan Üç Semt: Kuzguncuk, Bağlarbaşı, Selimiye", *Üsküdar Sempozyumu IV-Bildiriler*, Cilt I: 57-72. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Eyice, S. 1976. *Bizans Devrinde Boğaziçi*. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Girardelli, P. 2005. "Architecture, Identity, and Liminality: On the Use and Meaning of Catholic Spaces in Late Ottoman Istanbul", *Muqarnas* 22: 233-264.
- Hançer, E. 2004. "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", *Üsküdar Sempozyumu I-Bildiriler*, Cilt I: 140-155. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Haskan, M. N. 2001. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Cilt 1-3. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Hovhannesian, S. S. 1997. *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*. (Çev.: E. Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Hut, D. 2005. "Üsküdar'da Tarihi Yer Adları", *Üsküdar Sempozyumu II-Bildiriler*, Cilt I: 160-170. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Işık, M. 2010. "Marmaray Üsküdar Arkeolojik Kurtarma Kazılarında Ortaya Çıkarılan Kent Kalıntılarının Pervititch Haritaları ile Karşılaştırılması / Comparison of Pervititch Maps and Urban Remains Uncovered during Archaeological Salvage Excavations at Üsküdar for the Marmaray Project", U. Kocabaş (yay.) *İstanbul Arkeoloji Müzeleri 1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (5-6 Mayıs 2008 / Istanbul Archaeological Museums, Proceedings of the 1st Symposium on Marmaray-Metro Salvage Expedition 5th-6th May 2008): 111-120. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü, İstanbul.
- İnciciyan, G. V. 2000. *Boğaziçi Sayfıyeleri*. (Düzeltilmiş, Önsöz ve Notlar: Orhan Duru), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Kaprol, T., B. Minez ve E. Varlı 2008. "Üsküdar'da Marmaray Çalışmalarında Bulunan Arkeolojik Buluntuların Yaşama Katılımının Öneminin Bulgaristan'ın Sofya-Filibe Örnekleri ile İrdelenmesi", *Üsküdar Sempozyumu V-Bildiriler*, Cilt I: 631-644. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Karaca, Z. 2008. *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karagöz, Ş. 2007. "Marmaray Projesi Üsküdar Meydanı Aç-Kapa İstasyonu Arkeolojik Kurtarma Kazıları", *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Sempozyumu* 15: 137-170.
- Karagöz, Ş. 2010a. "Marmaray-Üsküdar 2004-2008 Arkeolojik Kazıları / Archaeological Excavations at Üsküdar within Marmaray Project from 2004 to 2008", U. Kocabaş (yay.) *İstanbul Arkeoloji Müzeleri 1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (5-6 Mayıs 2008 / Istanbul Archaeological Museums, Proceedings of the 1st Symposium on Marmaray-Metro Salvage Expedition 5th-6th May 2008): 85-109. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü, İstanbul.
- Karagöz, Ş. 2010b. "Marmaray-Üsküdar Kazılarında Ortaya Çıkarılan On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıl Yapısı", A. Ödekan, E. Akyürek ve N. Necipoğlu (yay.) *On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim: Bildiriler* (1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 25-28 Haziran 2007 / Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries: Proceedings, 1st International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, İstanbul, 25-28 June 2007): 413-423. Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.
- Karagöz, Ş. 2014. "Marmaray Kazıları ve Antik Liman Khrysopolis", S. Ladstätter, F. Pirson ve T. Schmidts (yay.) *Häfen und Hafenstädte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit: Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze / Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean from Antiquity to the Byzantine Period: Recent Discoveries and Current Approaches* (İstanbul, 30.05.-01.06.2011): 399-415. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 52, Zero Prod. Ltd., İstanbul.

- Karakaya, E. 2003. "Üsküdar'ın Bizans Devri Arkeolojisi", *İstanbul* 46 (Arkeolojistan): 74-76.
- Kayra, C. ve E. Üyepazarcı 1993. *Kandilli, Vaniköy, Çengelköy: Mekânlar ve Zamanlar*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları 13, İstanbul.
- Kızıltan, Z. 2010. "Marmaray Metro Projeleri Kapsamında Yapılan, Yenikapı, Sirkeci ve Üsküdar Kazıları / Excavations at Yenikapı Sirkeci and Üsküdar within Marmaray and Metro Projects", U. Kocabaş (yay.) *İstanbul Arkeoloji Müzeleri 1. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (5-6 Mayıs 2008 / Istanbul Archaeological Museums, Proceedings of the 1st Symposium on Marmaray-Metro Salvage Expedition 5th-6th May 2008): 1-16. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü, İstanbul.
- Konyalı, İ. H. 1977. *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Cilt 2. Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul.
- Kömürciyan, E. Ç. 1988. *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*. (Çev. H. D. Andreasyan), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Krivocheine, B. 1986. *In the Light of Christ: Saint Symeon, the New Theologian (949-1022): Life, Spirituality, Doctrine*. (Çev. A. P. Gythiel), St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NJ.
- Kurian, G. T. ve J. D. Smith 2010. *The Encyclopedia of Christian Literature*. Scarecrow Press, Lanham, MD.
- Kuruyazıcı, H. 2010. *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*. Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Lafli, E. 2015. "Eskiçağ'da ve Bizans Dönemi'nde Üsküdar", Ç. Yılmaz, C. Tomar ve U. Demir (yay.) *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII* (21-23 Kasım 2014), *Bildiriler*, Cilt 1: 81-97. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Marinis, V. 2009. "Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 63: 147-166.
- Mills, A. 2005. "Narratives in City Landscapes: Cultural Identity in Istanbul", *Geographical Review* 95/3: 441-462.
- Mills, A. 2008. "The Place of Locality for Identity in the Nation: Minority Narratives of Cosmopolitan Istanbul", *International Journal of Middle East Studies* 40/3: 383-401.
- Moreno, A. 2008. "The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 77/4: 655-709.
- Potur, A. A. 2007. "Kentlilik Bilincinin Oluşumunda Önemli Bir Kavram Olarak Âidiyet: Kuzguncuk / Üsküdar Örneği", *Üsküdar Sempozyumu IV-Bildiriler*, Cilt I: 35-56. Üsküdar Belediyesi, İstanbul.
- Rubel, A. 2009. "Die ökonomische und politische Bedeutung von Bosphoros und Hellespont in der Antike", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 58/3: 336-355.
- Russell, T. 2012. "The Land of Inachus' Byzantium's Early Coinage and Two Bosphorus Toponyms", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 180: 133-138.
- Seropyan, V. 1994a. "Surp Haç Kilisesi", N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu, O. Bayadar, M. B. Tanman vd. (yay.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 3: 482-483. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Seropyan, V. 1994b. "Surp Karabet Kilisesi", N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu, O. Bayadar, M. B. Tanman vd. (yay.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 3: 441. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Seropyan, V. 1994c. "Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi", N. Akbayar, E. Işın, N. Sakaoğlu, O. Bayadar, M. B. Tanman vd. (yay.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5: 106-108. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Talbot Rice, D. 1951. "Post-Byzantine Figured Silks", *The Annual of the British School at Athens* 46 (Papers Presented to Professor Alan Wace to Commemorate Fifty Years of Work in Archaeology): 177-181.
- Tuğlacı, P. 1991. *İstanbul Ermeni Kiliseleri*. Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.
- Tuğlacı, P. 2004. *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Cilt I. Pars Yayın Ticaret, İstanbul.
- Walker, J. 2004. "These Things I Have Not Betrayed: Michael Psellos' Encomium of His Mother as a Defense of Rhetoric", *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 22/1: 49-101.
- Whitacre, R. A. 2007. *A Patristic Greek Reader*. Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Whitby, M. 1988. *The Emperor Maurice and his Historian – Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. Oxford University Press, Oxford.